

На 6-й день війни, вже їхали через нашу місцевість утікачі зі сходу, потягами, автомашинами й возами. Все рушилося на правий берег Дніпра. Були це переважно жиди і родини советських панів, а часто і самі пани. Вони везли з собою купи різних речей, включно до меблів. Зі степових радгоспів наганяли до Дніпра тисячні отари скоту і величезні табуни свиней, овець. А тому, що до мосту дотовпитися за втікачами було неможливо, ці отари наганяли через Дніпро вплав, навіть не даючи їм відпочити після довгого перегону. Тисячі худоби плило тоді за дніпровною течією. Люди по дорозі виловлювали її і несподівано підживлялися м'ясом. Були й мудрі чабани: вони заганяли свої отари в придніпрянські неосяжні лози, на пашу, а самі звертали набік, бо вертатися додому було неможливо, треба було супроводжувати табуни до місця призначення, а звідти і сам чабан не міг уже повернутися. Все це робилося ще тоді, коли й чути не було гармат.

Ще фронт був за сотні кілометрів, як заводи припиняли працю, розбирали технічне устаткування й перевозили його до залізниці. В більшості, воно й залишалось там іржавити під дощем, бо треба було дати дорогу тим незліченим "героям", що не оглядаючись тікали на схід, часто — разом з валізою, в якій лежала зарплатня робітників заводу, чи яка інша вкрадена готівка. Попід крамницями повиростали неймовірні черги, — треба було простояти кілька годин, щоб купити собі глевкого хліба. І то в провінціальному містечку!

А на площах не вгавали гучномовці, передаючи фантастичні звідомлення "ат саветскаво інформбюро" про перемоги червоної армії над фашистами, або мислівські оповідання про те, як невелика група бійців червоної армії захопила в полон німецьку танкову дивізію; про те, що червоноармійці Іванов і Петров дістали звання героїв СРСР, привівши до полону цілий штаб німецького х... корпусу. За кілька днів, інформбюро вже перестало говорити про велетенські перемоги на фронті. Воно обмежувалося тепер повідомленнями про тяжкі бої з "переважаючими силами противника", в "Мінском напрямленні," в той час, коли бої йшли вже аж під Білою Церквою. За те, більше надолужував тепер т. Лозовський (керівник інформ-

бюро) тими ж мислівськими оповіданнями і безкінечними застереженнями проти підступної діяльності шпигунів і диверсантів.

А ночами, понад срібною половою Дніпра гули тяжкі німецькі бомбовики, в напрямі на Дніпропетровськ і Запорожжя.

Саме в той "героїчний" час, передали по радіо промову переляканого „вождя народів” - Сталіна. „Дарагіе братья і сьостри!” звертався він до тих, що їх учора вважав за робочу худобу, а сьогодні - за гарматне м'ясо, і шклянка з “нарзаном” виразно, через мікрофон, цокотіла на його зубах. Тепер він закликав до героїзму й самовідданості в обороні “родіни.” За горами трупів він хотів урятувати свою злочинну голову. Але мало було охочих рятувати його й інших кремлівських сатрапів, вже добре допекли вони своєму народові! “Братья,” сотнями тисяч одноразово, здавалися до полону, не тому, що їм бракувало відаги, а тому, що не мали що боронити. І був би Сталін не всидів, не тільки в Кремлі, а й на далекому сході, коли б не виручили його американці своїми мільярдovими допомогоюми і коли б німці не наслідували власне ту саму, сталінську політику на сході. Кремль і врятувався, головне, дякуючи сваволі, здирству і національному пригнобленню, що його німці безоглядно запровадили на окупованих землях. Вибору для советських воєнків не було: знущання й голодна смерть у полоні, або безоглядний марш проти вогню. В другому, все ж була якась надія на життя.

В перших днях війни, наша школа одержала наказ з наркомату підготувати, за два тижні, 300 трактористок дівчат. Негайно почали напливати й учні. Ми працювали тепер з ранку аж до темряви, лише з короткою передишкою на обід. Але і в тій напруженій праці, не міг я знайти спокою: щодня сподівався, що можуть прийти і забрати з праці в темне невідоме. Особливо дошкуляв той неспокій уночі. Я прислухався до кроків під вікнами і не раз схоплювався подивитися хто йде. Сон зморював аж десь під ранок. А другої ночі — те саме.

Коли закінчили підготовку трактористів, я вирішив тікати, бо відчував, що згодом може бути пізно. Мені залишалося дістати лише зароблені гроші, а виплату їх відтягали з дня на день. Я вже не мав з чого жити.

Тепер я залишився в порожньому інтернаті, в своїй маленькій кімнаті, на 1-ому поверсі. Внизу жив лише доглядач з родиною. На світанку, взявши трохи харчів, я виходив, ніби на рибні лови до Дніпра і повертався по за-

ході сонця. Заходив до будинку не з вулиці, а через сусідній город, щоб заглянути спершу через вікно доглядачевої кімнати, чи не чекає мене хто. І коли нікого не бачив, я заходив до доглядача, питав чи ще не сплачували гроші, перемовлявся з ним кількома реченнями і йшов до себе нагору. Там я добре замикав ключем і підпоркою вхідні двері і мав, на всякий випадок, плян дії: якщо хто буде стукати, я навшпиньках вихожу до кутової кімнати на протилежному кінці коридору і через вікно вибираюся на дерево, що росте під стіною. Далі, через город — до іншого двору. Це був добре, в деталях обміркований плян, він залишав мені, до деякої міри, шлях рятунку. Але все ж я прислухався до кроків під вікнами.

Повернувшись другого дня з Дніпра, я вгледів у кімнаті доглядача, сексота Хітенка, більше нікого не було. Я, як завжди ніби в безжурному настрої, зайшов до кімнати й привітався. На зустріч мені, Хітенко підвівся з дружньо простягнутою рукою: "Ну де Ви пропадаєте, шановний друже? Я вже скучив за Вами, чекаю тут цілу годину! Хочби коли зайшли до мене, — поїхали б на рибу, або що... А Вас і з вогнем не знайдеш!"

Щоб не викликати у нього підозрінь, я, ще більш доброзичливим тоном, заявив, що й сам хотів зустрітися з ним, що так само скучив, але хтось мені сказав, що він ніби поїхав на кілька днів до Дніпропетровська. Тепер я неодмінно зайду до нього і поїдемо на рибу... Я запросив його до себе нагору і ми по дружньому закурили.

Почавши здалека, він зійшов на розмову про війну і висловив припущення, що німці незабаром прийдуть до нас і що взагалі, СССР потерпить у війні повну поразку. Я рішуче не погоджувався з такими думками.

— Невже Ви так легковажите міць червоної армії? Ви глибоко помиляєтеся! Я не раз бував на військових парадах у Києві і маю уявлення про ту незміряну силу, яку червона армія має. Я не сумніваюся, що цей тимчасовий відступ її є лише тактичним маневром, розрахованим на те, щоб заманити ворога в пастку.

Не купивши мене на цьому, Хітенко почав розпитувати про мої пляни на найближчий час. Я відповів, що почекаю ще з тиждень, а тоді піду до воєнкомату і буду просити, щоб мене прийняли до армії. Мене, мовляв, глибоко хвилює те, що мій рік покликали до армії, а мене обминули. Нехай я побував на Сибіру, але ж це було просто нещасливе непорозуміння... Якщо місцевий воєнкомат мені відмовить, я подам заяву до центрального, а таки здобуду собі право вступити до червоної армії.

Я не мав сумніву, що він прийшов до мене за дорученням свого патрона з НКВД, бо ніхто з моїх звичайних знайомих не наважився б весь час у розмовах висловлювати антисоветські думки, не будучи агентом НКВД. А я не мав іншого виходу, як говорити неправду.

Те що він почав розпитувати мене — де я буваю вдень, коли повертаю додому, чи хожу де увечері гуляти, підтвердило мій здогад про те, що готується акція проти мене. Я довідався ще у в'язниці, що НКВД, перед арештом, завжди доручає якомусь своєму агентові встановити, чи буде жертва на своєму місці під час запланованого арешту, щоб не зробити промаху і тим не сполохати її.

Тепер я не сумнівався, що він буде, ще сьогодні, писати відчит про свої відвідини, але я не виявив і натяку на таке підозріння. Дружньо взявши під пахву, я супроводжував його аж за двері кімнати і попросив залишити вихідні двері до сходів відчиненими: “Душно тепер ночами, а так—більше свіжого повітря, я навіть двері з кімнати залишаю на ніч відчиненими.”

Думаю, що після нашої розмови, він зовсім переконався, що я навіть і гадки не маю про арешт, чи втечу.

На прощання, вже в коридорі, я сказав, що неодмінно зайду до нього позавтрьому, бо завтра раненько хочу поїхати до Дніпропетровська і повернуся, певне перевтомлений, аж над-вечір.

Я зрозумів, що далі чекати не можна, бо можуть прийти за мною ще сьогодні опівночі. Візитер певне мав завдання поговорити, а головне — довідатися, чи я ночую дома і подати „дислокацію” місцевости й обставин. Так воно й було насправді, як довідався я вже пізніше від доглядача, після приходу німців: десь о 2-ій ночі, двоє в малиново—синіх кашкетах приходили по мою душу. Приходив Хітенко допитуватися про мене і в наступні дні. А ті двоє в кашкетах, попередили доглядача, під загрозою суворої кари, щоб він ні слова не говорив мені про їхні відвідини, коли я повернуся.

В той момент треба було діяти. Я вже забув про мій заробіток. Зачекавши кілька хвилин, доки мій “друг” відійшов за ріг будинку, я замкнув двері, витяг із схованки мою блянку і, змінюючи письмо, написав посвідчення: “Цим стверджуємо, що інструктор виробничого навчання Н.....ої школи трактористів — Павленко Микола (прізвище я написав інше), народжений....., відряджається до Л....ої МТС (машиново—тракторна станція) для участі в збиральній кампанії. Пашпорт т. Павленка, за таким-то номером і серією, виданий міліцією Дніпропетровської області, 3. 9. 1937 року, знаходиться в канцелярії школи. Просимо подати т. Павленкові всіляку підтримку в його роботі і забезпечити його приміщенням та харчами.”

Під посвідченням я підписався, за директора і секретаря, досить вдало бо практикувався робити це ще тоді, коли дістав блянку.

Закінчивши з посвідченням, я вклав до течки вовняну сорочку, пару білизни, шматок хліба і бляшанку консервів (мій аварійний запас), фаховий довідник. Все інше залишив у кімнаті, як було звичайно. Доглядачеві сказав, що йду десь трохи гуляти, а завтра рано вибираюся на один день до Дніпропетровська, попросив доглянути мою хату і вийшов з двору, як уже зовсім було темно.

Пройшовши трохи в напрямі до пристані, я непомітно звернув поза рогом і пішов глухими вуличками у протилежному напрямі. За кільканадцять хвилин, я вже вийшов на широку степову дорогу. Я знав, що вона йде в напрямі до Л....ої МТС і знав, що до неї — 35—40 км., але ніколи раніше не подорожував тою дорогою.

Нічна темрява не перешкоджала мені, аж доки я дійшов до великого перехрестя. Від нього йшло три дороги в різних напрямках. Була вже північ і нікого не було поблизу. Тільки перепелки звідусіль виспівували в неосяжних ланах пшениці: піт-пі дьом, піт-пі дьом...

Ніч була тепла, в небі мерехтіли міріяди зір, а вітерець, теплими, нечутними подихами, заносив десь здалеку медяні пахощі гречаного цвіту.

Переконавшись, що ніяких вказівників на роздоріжжі нема, я сів на зеленому обніжку і смачно закурив цигарку. За весь час перебування на "волі", я ще ні разу не відчував її так глибоко, як тепер. Здавалося, що якийсь тяжкий камінь випав мені з грудей. Десь далеко відлетів той вічний неспокій, що не давав можливості так вільно глянути на світ Божий і відчутти безмежно-принадну красу Рідного Краю.

Сидів я в такому блаженному настрої зо дві години і хотілося мені, щоб ця ніч не втікала на захід, а залишилася довго, довго над цими неоглядними ланами, понад Дніпром, і щоб ніхто й ніщо не могли порушити цієї божественної краси.

Мені здалося, що десь далеко на дорозі заскрипів віз. Я прислухався і вже за кільканадцять хвилин, побачив невиразні обриси коня з погоничем. Я вийшов до середини дороги і погонич, забачивши мене, насторожено зупинив коня, - мабуть подумав, що тільки непевний чоловік може блукати по полю в такий час. Не зближаючися зовсім до воза, я сказав, що зблудився в темряві і не знаю як мені йти до Л.....ки. Погонич, махнувши пужалном, показав мені шлях ліворуч; я подякував йому й відразу рушив у тому напрямі. Я зовсім не відчував утоми, - ноги ніби самі несли мене, а все моє ество було переповнене тим настроєм, що його зроджували урочиста нічна краса безмежного степового прстору і почуття нічим не зв'язаної волі. Наспівуючи різних пісень, що зринали десь самі собою, з припишклої пам'яті давно минулих днів, я непомітно відмірював кілометр за кілометром. А на сході вже згасала ранкова зоря і небо поійнялося багряними відблисками новонародженого світанку...

Вже вранці про дорогу я розпитував у пастухів, що гнали колгоспні череди в поле, і в передобідню пору, дістався до контори Л.....кої МТС. Директор МТС, очевидно член партії, прочитавши мій документ, поставився до мене дуже прихильно; він видимо був радий, що дістав фахового робітника, бо кількох з МТС змобілізували до армії і він був занепокоєний справою виконання пляну, а крім того, мені здалося, що в тій привітності було і ще щось інше, просто людяне. — Сьогодні ми знайдемо Вам квартиру, а завтра до праці. Я вам доручаю агрегат — два комбайни з Ч.Т.З. Думаю, що робота у вас піде добре. Я висловив таку ж надію і пішов на квартиру, в супроводі одного з робітників МТС.

Оселився я в невеличкій кімнатці, що належала селянській родині. Маленьке вікно виглядало у яблуневий садок, порослий буйною, зеленою, як рута, травою. Він відразу нагадав мені давно забуті дитячі літа, коли я вибігував поміж травою яблука, ще в садкові моєї бабусі.

Господиня зустріла мене привітно. Довідавшись, що я “непартейний,” вона погостила мене свіжим молоком та хлібом, і все припрошувала: “кушайте, призволяйтеся! Ви ж з дороги певне зголодніли. І звиняйте, що нема Вас чим краще привітати. Тепер життя таке настало, що хоч сідай та й плач! З досвітку до ночі на роботі в колгоспі. працюєш як проклятий, ніколи й сорочки випрати. Та й хата он пооблуплювалася, — ще з минулого року не білена. Отак, з дня на день: працюєш цілісеньке літо, а тоді дадуть якогось посліду з горошком на трудовні, та й заговляй. А пшениця пливе кудись далі.

Я оце хвора була, то звільнили мене на два тижні, а то б і дома мене не застали. А чоловік там ще зранку

Я мугикав собі під ніс, ніби погоджуючися з нею, але одверто в розмову не встрявав, щоб не вийшло з того прикрих поголосок, як то звичайно буває на селі, що за один день знають усі, що говорив новий чоловік.

— А це ж тепер германці йдуть — продовжувала моя балакуча господиня, — кажуть, що вже аж біля Києва і є чутка, що колгоспи позносять і будуть ділити землю... Та коли б дав Господь, щоб було все добре... а то нема життя, нема й не буде через цю комуну... Та й як вони

здержать того германця, коли навіть не мають чого їсти: оце недавно проходила тут червона армія, то ходили й просили по хатах шматок хліба та картоплини... А пшениці он які лани! І не знати де воно дівається. Не дурно наші люди, у голодовку до Москви по хліб їздили... А отак і живем — голодні й обідрані, а трудодні давай і давай!..

— Ви ж тільки не хваліться нікому, що це я так з Вами розговорилося, бо є на селі такі погані люди, що тільки й наслухають хто що скаже, а потім партейним розказують. У нас уже не одного так забрали і сліду за ним нема,— мабуть на Сибіряку позагонили. Е, тепер нічого й не скажи, хоч води в рот набирай...

Я всміхнувся на цю останню репліку, бо не міг уявити собі, як могла така жінка втримати свого язика у тій воді. Але моєї усмішки вона не помітила і провадила далі в такому ж дусі.

Розмову нашу перервав директор МТС. Коли жінка почула, що хтось увійшов у сіни, вона раптом урвала розмову, ніби справді набрала води в рот. Начальник прийшов, щоб забрати мене до себе пообідати. Його дружина, так само гостинно зустріла мене. Ми смачно пообідали, при доброму келішкові горілки. Тут розмова йшла головне про роботу МТС. Лише наприкінці, начальник висловив побоювання, як би німці не зайшли дуже далеко, бо й нам доведеться тікати на схід. Помітно було, чи може так здалося мені, що він говорив про це майже спокійно. А потім додав: “Невже то правда, що вони зі всіма комуністами розправляються? Я думаю, що коли чоловік не робив людям свинства, то й не зачеплять. Хто-зна як воно буде, але люди кажуть: “двом смертям не бувають, а одной не минувать. Поживемо — побачимо!”

На підставі цієї розмови я подумав, що директор МТС не належить до ортодоксальних комуністів. Припустити, що він хотів мене щось випитувати, я не міг, бо він справляв враження порядної людини. Не чув я й пізніше нічого прикрого про нього від людей. А про те, що я був на Сибіру, він звичайно нічого не знав.

Змовчавши на його зауваження про німців, я почав розпитувати про стан машин в МТС і на тому, подякував господині. Директор провів мене далі по селу і показав шлях, яким треба було ходити до машинової станції на полі,— за 1—1,5км. від села.

Другого дня раненько; я був уже біля тракторної буди, в степу. Вона являла собою невеликий дощаний вагончик з фанери, на колесах. Там можна було сховатися від дощу, бо навколо був лише степ, і тільки ген віддалік

видно було маленький перелісок. Буда стояла обіч широ-
чезного, ствбового шляху, за яких 10мт. від неоглядного
лану пшениці. Біля буди, на залізних тринігах, був ве-
ликий казан, у якому варили обід трактористам. Трохи
віддалік стояло три трактори, виднілися машини і далі на
полі.

Ще нікого не було біля буди, лише один з трактористів
порався біля машини. Я підійшов ближче і зовсім несподі-
вано пізнав свого учня Анатолія. Забачивши мене, він по-
кинув роботу, підійшов на зустріч і радісно привітався зі
мною: “Як це Ви потрапили так далеко до нас?” Я сказав,
що мене відрядили сюди до роботи в МТС, але тепер му-
сів сказати, що я маю інше прізвище. Мені не хотілося це
робити, але іншого виходу не було. Я не мав сумніву, що
Анатолій — чесний хлопець, але він був молодий і міг десь
проговоритися про мою таємницю, зовсім не бажаючи
мені зла.

Перекинувшись з ним кількома реченнями, я промовив: — не знаю як те сталося, — переплутали поспішаючи,
чи що, але мені видали відрядження сюди на прізвище
Павленко. Я побачив це вже аж коли прибув до Л.....ки.
То вже й не хотів змінювати, щоб не вертатися назад,
так і записався тут в МТС. Та це не має, зрештою, значення.
Тільки Ви це прийміть, все таки, до уваги і називайте мене тепер т. Павленком. Не знаю, підозрівав він
що, чи ні, але охоче погодився.

Незабаром почали сходитися трактористи й інші робітники, що працювали при машинах. Серед них були і бригадир — кандидат партії (звичайно — комуністичної, бо іншої в СРСР нема) та секретар місцевого комсомольського осередку, що працював трактористом. Всі вони віталися зі мною, як із старим знайомим, навіть з відтінком фамільярності. Я, відчуваючи оточення, відразу потрапив з ними в тон, і за які два дні почував уже себе, як риба у воді. З першого ж дня, я почав працювати на своєму плазуновому тракторі, з двома комбайнами.

Щовечора, разом з іншими, повертався на село, а ранком знову поспішав на працю.

Так минуло три тижні, без особливих змін у нас, але з великими змінами на фронті. Зведення советського інформбюро подавали вже повідомлення про “ажестачонніе баї в белоцерковском направленні,” а це треба було розуміти так, що Біла Церква вже залишилася десь далеко за фронтом. Ходили чутки, що фронт уже десь близько від Єлисавету, що ночі, попід хмарами, гули німець-

кі бомбовози і греміли далекі розриви бомб у напрямі Дніпропетровська і Запоріжжя.

Прийшовши на роботу одного дня, ми помітили розкидані скрізь по полю папірці. Це були німецькі, пропагандивні листівки. Вони іовідомляли про неминучу поразку більшовицької армії, про наступну ліквідацію колгоспів і московського національного насильства на Україні. Листівки закликали, наприкінці, черпоноармійців здаватися до полону, де вони знайдуть людяне право і побутовий добробут.. Ця листівка — було написано — з'являється одночасно документом, який дає право пред'явникові вільно перейти через німецький фронт.

Нам бригадир наказав негайно визбірувати листівки і віддавати йому, щоб колгоспники не могли їх прочитати. Та всіх ми, звичайно не могли визбирати й поміж людьми пішли ще більші поголоски про зближення фронту.

Ще того ж дня, в обідню пору, прийшов до нас директор МТС. Він, як звичайно цікавився нормами виробітку і станом машин. “Треба, хлопці натиснути гайку, бо гірко нам буде, коли не виконаємо пляну!”

По обіді, він пішов разом зі всіма в поле і незабаром підійшов до мого трактора. Я саме доливав оливи, а він, присівши біля мене навшпиньки, запитав: “чи Ви не знали товариша П....?” і він назвав моє правдиве прізвище. Це запитання було так несподіване для мене, що я в першу мить розгубився і, припинивши наливати оливу, запитливо повернувся до нього: “Як Ви сказали?” Він знову, дивлячись мені пильно у вічі, повторив прізвище. Я майже не мав сумніву, що він спостеріг моє замішання. Швидко опанувавши себе і зробивши маленьку паузу, ніби для того, щоб пригадати, я відповів, що не знаю такого чоловіка. Не зводячи з мене запитливого погляду, він продовжував: “Учора я був у Н...кій МТС, їздив по запасні частини і директор говорив мені, що до нього приходили з НКВД питати, чи нема десь в МТС нашого району тов. П. з Н...кої школи тракторних механіків. Переглянувши списки, директор сказав, що такого нема. Тоді НКВД'ист виписав собі до бльокноту всіх тих, що почали працювати місяць тому в системі МТС нашого району і наказав негайно повідомити до НКВД, коли такий чоловік буде десь найматися на працю.... Там у Н...ку вже заарештували кільканадцять.... То Ви такого не знаєте?” — Ні, я не знаю його. Може він раніше працював у тій школі, бо мене призначили туди на працю лише кілька місяців тому.

Я майже не мав сумніву: директор догадався, що мова йшла саме про мене, він тільки не хотів мене продава-

ти, але разом з тим, він боявся одверто попереджати мене про небезпеку. Про це свідчило і те, що він не говорив зі мною на цю тему там у гурті, а тепер розмовляв трохи притишеним голосом, щоб не могли чути штурвальні на комбайнах.

— Ну, тим часом будьте здорові! Він підвівся і попрямував по стерні до дороги. А я, закінчивши поратися біля трактора, сів за стерню і подавши сигнал штурвальним, рушив з місця. Тільки вже не міг ніяк відігнати думки про те, що знову наближається небезпека. Я не мав сумніву, що НКВД негайно візьметься за перевірку того списку, що в бльокноті і певне швидко виявить моє “посвідчення.” Я думав лише про одне: як знайти вихід із тої ситуації і в задумі, кілька разів збивався з межі.

Треба було тікати. Але куди? На дорогах—я чув, з огляду на велике дезертирство, скрізь були застави, що перевіряли документи і в кожному сумнівному випадкові заарештовували та передавали до військового суду. А куди ж я міг поткнутися з моїм вовчим пашпортом?! Переховуватися хіба десь тут, на полях. Але ж не знати як довго доведеться. А що будеш їсти? Поткнешся десь на село, можуть затримати і тоді одна дорога—до НКВД. Коли б знав, що за кілька днів комуністи евакуюються, — інша справа, але ще, навіть уночі, не чути було гарматних пострілів і непомітно було, щоб місцеві комуністи збиралися тікати. Вирішив я, тим часом, лиш одне — не ночувати дома, а згодом щось придумаю.

Я не міг навіть мати твердої певності в добрих намірах директора МТС. а що як він просто “розіграв” мене, вже повідомивши, що пошукуваний чоловік з Н....кої школи механіків перебуває тут, тільки під іншим прізвиськом?! Тільки на цій думці я не будував моїх рішень, бо він здавався мені порядним чоловіком, та й на що б він у такому випадкові взагалі говорив зі мною? Він таки хотів мене насторожити, щоб я не вскочив у пастку. В цьому я й переконався пізніше.

Десь пополудні, насувалася з заходу важка, громова хмара. Ми вивантажили зерно з бункерів до автомашин, накрили трактор брезентом і побігли із штурвальними до будки, бо вже почав накрапати дощ. Вже за годину, небо знову прояснилося, але косити комбайнами вже було не можна і ми незабаром пішли додому.

Ми йшли трохи позаду інших, разом з Анатолієм. Разів два перед тим, я був у нього на квартирі. Там він жив з дружиною, яку зустрів собі недавно, по скінченні навчання в школі. Через сіни жили господарі — дід і

баба. Молоді зустрічали мене дуже привітно і сміливо в моїй присутності, висловлювали гостре невдоволення колгоспним життям. Я все таки утримувався від одвертої розмови з ними про мою історію, бо побоювався не зради, а просто якоїсь невільної необережності. Я тільки попереджував їх, щоб вони не висловлювали таких думок в присутності інших, бо, мовляв, є різні люди серед нас.

Тепер мені треба було сконтактуватися з Анатолієм щільніше, на випадок утечі, і я почав розмову: — Мені здається, шановний друже, що Ви зовсім не дотримуєте моєї поради про обережність. — А то чому? — А тому, що Ви, приміром і сьогодні, розповідали якийсь антисоветський анекдот. Хтось доповідь про це куди слід і Вас можуть заарештувати. Він дивувався: “як те може бути, коли я не зробив ніякого злочину?” Він виріс у інших умовах і ніяк не вдавалося йому усвідомити, що тут можна потрапити до в’язниці лише за звичайне критичне зауваження на адресу влади, або може й без того.

— А Ви все ж мусите розуміти небезпеку—сказав я йому— і запам’ятайте собі, якщо була б безпосередня загроза арешту, тікайте, бо час тепер військовий і можуть відправити на той світ нізащо. На всякий випадок, я завтра покажу Вам добру схованку. Коли б що було, ховайтеся там, а я вночі принесу Вам їсти, бо підете самі роздобувати харч, то можете натрапити на лихого чоловіка.

Я не хотів йому говорити, що власне я маю ту безпосередню загрозу, але ту схованку, яку я показав на другий день, Анатолій запам’ятав.

Схованку я нагледів у сусідньому яру, ще колись раніше. Це була невелика ямка, вимита дощовими водами. Навіть з віддалі кількох кроків її не можна було помітити, так добре вона була задекорована травою і невеликим кущем ожини...

При вході до села, ми попрощалися з Анатолієм. Дома я повечеряв, перекинувся словом з господинею і приліг відпочити, а вже коли почало темніти, вийшов з хати, сказавши, що хочу заглянути десь на досвітки, а може і заночую там. — Може нагледіли вже якусь чорняву? — кинула мені вслід господиня.

Пройшовши трохи вулицею в напрямі до сельбудинку, (сільського клубу), я переліз через пліт і левадою вийшов на поле, а звідти попрямував до тракторної буди. Днів кілька переночую там— вирішив я— а потім десь переховаюся під скиртою, на полі. Про схованку в Анатолія мені думка не приходила, бо там мене могли також шукати.

Недалеко від буди, на полі була велика повітка. Там зсипали зерно, обмолочене комбайнами, щоб воно трохи протряхло, а вже звідти вивозили до залізниці й комори. Те зерносховище й буду, уночі стеріг старенький дідок. В 1930 році його “розкуркулили”. Він десь зник із села, а потім, коли перейшла та хвиля державного грабунку й морду, повернувся і жив у своїй неволі. Мабуть з огляду на те, що він мав уже понад 75 років, його не чіпали, а поставили до цієї роботи.

За кількадесят метрів від буди, мене зустрів песик, що завжди супроводжував діда. Мене він уже знав і тепер лаявся, вистрибуючи навколо мене. Він здобув добру науку від свого господаря: коли зачував, що хтось наближається до зерносховища, чи до буди, вибігав назустріч подорожньому і ще там починав гавкати, зближаючися разом з подорожнім. Тепер, коли мені грозила небезпека, я мав на увазі і цю допомогу.

Біля буди зустрів мене дідок: — Я чую, що хтось свій іде, бо Жучок не гавкає. Вам щось мабуть не спиться? Я привітався з ним і сказав, що таки не спиться, — душно в хаті, ще й блохи дошкуляють, мабуть заночую в буді.

— Та й справді тут краще! Підкладете ще соломи собі на тапчанчику, той старий кожушок під голову, а ковдрою прикриєтеся, та й спатимете, як у колисці, а мені буде охвитніше вдох.

Підновивши собі постіль на дерев'яному тапчанчику, що стояв поперек буди, попід стінкою, оберемком свіжої

соломи, я вийшов до діда і ми закурили з ним на ослоні, під будою. А Жучок приліг біля нас.

Була тепла, серпнева ніч. Небо мерехтіло зорями, а в пшениці безугаву перекликалися перепелки і цвіркуни.

Час від часу, десь високо в небі крюкали чаплі, перелітаючи на полювання до Дніпрових плавнів...

Я вирішив одверто поговорити з дідом про свої справи, бо був певний, що він мене не зрадить. Почав я з того, що мого батька, так само як і його, в 1930 році розкуркулили, а пізніше, на 73-ому році, замордували у в'язниці. А далі розповів про мій шлях від Києва, через в'язницю й Сибір, аж сюди. Тепер відчуваю, що за мною можуть знову шукати і тому вирішив дома не ночувати. — Ви тільки нікому не кажіть, що я тут ночую. Я буду раненько вставати, то думатимуть, що прийшов рано з дому.

— Так, так, сину, — відповів мені дід, мовчки вислухавши моє оповідання. То бачу, що й ти скоштував по-чім ківш лиха. Десь і мій син з невісткою й двома малими дітками мабуть згинули там, у тій Сибіряці, бо вже 10 років — ні слуху, ні духу. І не покарає Бог цих гаспидів, що так мордують безневинних людей... Я мовчу, щоб хоч перед смертю не чіпали і говорю більше сам із собою та з Жучком, як отут сторожую, а бачу все, що воно робиться на цьому гіркому світі і тільки заплачу часом, та й махну рукою... Мені вже недалеко до ями, а такому чоловікові як ти, ще треба жити. Може коли розкажеш дітям про нашу кріпаччину... Ти мене не бійся, я нікому не скажу, а як доведеться ховатися, то й хліба шматок колись дам... А тут безпечно вночі, бо Жучок відразу почує як хто йде. І я тут усе біля буди, тільки часом навідуюсь до повітки.

Просиділи ми десь аж до півночі. Дід усе розпитував про життя на Сибіру і часом тяжко зітхав у задумі, мабуть згадуючи про своїх онучат. Зрештою він підвівся: — Ти, сину, іди спочивати, бо вже пізно, а я навідаюся до повітки й знову прийду сюди. Спи спокійно. — Жучок стерегтиме, а раненько я тебе збуджу. В його голосі я відчував батьківську теплоту і мені так яскраво прийшов на пам'ять мій, такий же старенький батько, що згинув десь навіки у безвісній могилі. І ніхто не поставити хреста над нею і ніхто не зронить на неї гарячої сльози.

Вже чотирі ночі я ночував на полі. Щодня, над вечір я повертався додому, разом з іншими. Вечеряв і в темряві, манівцями повертався до буди.

— Мабуть добре закрутила голову та чорнява, що ніч у ніч топчете стежку до неї. До чиеї ж Ви це так учащаєте — допитувалася моя господиня. — Може й весілля

справимо в нашій хаті? — з усмішкою додавав господар. Я відповідав їм також жартами і натякнув, що топчу стежку до сусіднього хутора. Не хотів я посвячувати їх у мою таємницю, — не тому, що не вірив їм, бо вони були добрі люди, а так, на всякий випадок, з обережності, яку добре засвоїв собі за весь час мого життя в комуністичному „раю”.

За два дні після нашої розмови з директором МТС, він, при зустрічі зі мною, привітно поздоровкався і запитав як іде робота, чи добре мені живеться. Я відповів, що все в порядку. — Ви нікому не говоріть, що я Вам казав про мою розмову в Н.....кій МТС, бо і я про це нікому нічого не казав. То тільки Вам розповів, так собі, між іншим. Ну, бувайте здорові!

Так, я таки не помилився у його доброму намірі попередити мене перед небезпекою. І не дарма я був увесь час настороженим: удень, сидячи на тракторі, я поглядав на боки, — чи не наближається хто чужий до мене, а проходячи на квартиру, повільно наближався до хати, щоб роздивитися, чи не чекає мене хто.

Вночі, під охороною діда й собачки було трохи спокійніше. Коли Жучок, загавкавши, вибігав десь далі на дорогу, ми з дідом виходили з буди і я на кільканадцять кроків відходив у пшеницю, щоб звідти безпечно спостерігати хто йде. Такі випадки траплялися зрідка, бо степ нічної пори був безлюдний і тільки інколи хтось із подорожніх підходив до буди спитати чи далеко до села.

Одної ночі, уже за північ, приходив голова колгоспу з бригадиром перевірити мабуть чи ніхто не краде пшениці. Дід розбудив мене і я, сховавшись, почекав доки вони пішли додому. Але не зважаючи на таку добру охорону, мені часто снилися прикрі сні і дід говорив, що у сні я часто щось викрикую, або стогну. Мене все пригнічувало передчуття якоїсь небезпеки.

В четверту ніч мого перебування на полі, ми почули ніби далекий, далекий відгук гармат. Напружено вслухалися в нічний тиші... А може це розриви летунських бомб? Бо інформбюро досі передавало зведення про бої “в Белоцерковском напрямі.” Звідти гармат не почуєш.

Як би не було, а в тому постійному неспокої, я вирішив наступної суботи (за два дні) взяти у директора дводенну відпустку до Н.....ка, сховатися десь близько в околицях і не показуватися вже більше між люди. Вони подумають, що мене десь затримали у Н.....ку і не будуть за мною дошукуватися. Я розказав про свій намір тільки дідові і він обіцяв мене підгодовувати, коли прийде тиму до нього вночі.

Другого дня, 12 серпня, 1941 року, я увечорі прийшов на поле. Небо вкрилося хмарами і почав накрапати дощ. Ми з дідом зайшли до буди і вели потихеньку розмову. Я оповідав йому сьогодні про Київські церкви, про зруйновані більшовиками— Михайлівський монастир і Десятинну церкву, збудовану ще Володимиром Великим, про Лавру і Аскольдову могилу.

Жучок десь куняв, мабуть на соломі під будою, бо пустився густий дощ і присипляв нас усіх своїм шумом по дахові. Я продовжував ще оповідати, але незабаром почув, що мій слухач зтиха підхрапує. Я озвався до нього, він мовчав. Було вже десь біля 12-ої години і я, прислухаючись до одноманітної пісні дощу, непомітно для себе, міцно заснув...

Хтось шарпнув мене за руку і я відразу підхопившись, сів на тапчанчику. — Що таке? — озвався я, але ніхто мені не відповів. В темряві ледве видно було обрис відхилених дверей і тінь людини, що виходила з буди, певне по дошці сходив дід. Біля дверей заливався Жучок і порскали коні, а по даху, суцільним шумом розливався дощ.

Зауваживши все це в одну мить, я схопився і похапцем натягнув мої спортові черевики, маючи намір вискочити з буди й сховатися. Але відразу зрозумів, що це неможливо: біля самих дверей виднілися силуети людей, що говорили з дідом. Я відступився до тапчана і ліг лицем до дверей, накрившись ковдрою. Під тапчан сховатися не можна було, бо там стояли скриньки з інструментами і запасними частинами до машин.

Затаївши подих, я вслухався до розмови, що заглушувалася дощем і голосом Жучка. Дід відгонив його, але не міг утишити. — Павленко тут спить? — почув я запитання— і мені здалося, що це був голос секретаря комсомольського осередку. Я не розібрав що відповів йому дід, але для мене вже було ясно, що приїхали за мною...— А Ви чого тут у будці висипляєтеся? Ідіть собі до зерносховища! Дід мабуть відійшов, бо віддалявся і голос Жучка, а під самими дверима гомоніло двоє, тільки так притишеними голосами, що я не міг розібрати про що йде мова. Я бачив лише невиразні силуети у відсвіті дверей.

За якусь хвилю, один з них увійшов до буди і зупи-

нівшися біля дверей, засвітив сірника. Голосно підхралу-ючи, я удавав, що міцно сплю, хоч поміж прихиленими по-віками, я впізнав секретаря осередку. Не повертаючися, він махнув другою рукою назад і слідом за ним, поти-хеньку увійшов другий. В останньому блисків згасаю-чого сірника, я встиг розпізнати тільки кашкет НКВД і зауважив, що обое з рюшницями.

Я голосно хропів, з рівномірними паузами, розрахо-ваними на те, щоб прислухатися. Секретар засвітив ще одного сірника, — вони сіли на лавках один проти другого і зачинивши двері, закурили і почали про щось тихенько розмовляти.

Я напружено вслухався до розмови, одночасно збері-гаючи ритм хропіння, та нічого не міг розібрати, бо на да-ху розливалася справжня злива. Я чув тільки як тупали і порскали прив'язані під будою коні і з розмови вловив ли-ше — “до утра.” З цього я зробив висновок, що вони ви-рішили не чіпати мене, доки розвидниться. Зупиняли їх мабуть дощ і темрява...

Мій мозок пульсував, як наелектризований, шукаю-чи виходу і поштовхи в скронях віддавалися на все тіло. Як у блискавичному калейдоскопі, пронеслася в уяві в'я-зниця, поневіряння на етапах і в Сибіру...

Десь здалека почувся гул бомбовиків, — вони зближа-лися до нас і я подумав: що якби зараз оце на буду — бом-ба важкого калібру, щоб відразу — їх і мене... Бо ліпше смерть, ніж те, що недавно минуло і тепер здавалося неймовірно — страшним сном... Саме в цю мить, другий раз у житті, я не тікав би від раптової смерті...

Але в наступну мить, думка знову гарячково шукала виходу. Я пригадав собі підвал під колишньою церквою Лук'янівської в'язниці у Києві, пригадав оповідання Гула-кова про підвал смерті у гаражі НКВД на Катеринівській і вирішення прийшло тільки одне: або пан, або пропав! Бо легше згинуть тут у степу від кулі, ніж десь у вогкому, закривавленому підвалі...

Я подумав, що мама завжди молиться за мене і може сила тої молитви врятує мене, як рятувала не один раз перед тим. І дивно, думка про це ніби заспокоїла мене, я ніби опанував над своїми перетягненими нервами і відчув настрій твердої рішучості.

Ще кілька хвилин я продовжував хропіти, вже не прислухаючись до розмови, а лише обдумуючи деталі ви-конання мого наміру. Ті кілька хвилин здалися мені го-динами і мабуть не один волосок побілів на скронях за той час...

Зрештою, я голосно потягнувся, ніби спросоння і засовався на тапчанчику. Сторожі припишкли, певне прислухаючись. Голосно відкашлявшись і тихо спустивши ноги з ліжка, я зашелестів папірцем і в темряві скручував цигарку, не поспішаючи, хоч у мене здригалися пальці і все тіло поривалося до поспіху. Скрутивши цигарку, я взяв її до рота, а пуделко з тютюном, навмисне голосно, поклав на лавку, біля тапчанчика.

Біля дверей була мертва тиша. Я зашарудів сірниками у кишені, звівся на ноги і засвітив сірника, — прикурювати. Аж тепер, з виразом невимушеного здивовання, я помітив, що в буді є люди. Думаю, що так повинно було здаватися їм. На це я розраховував. Я присвітив сірником трохи вперед, ще не прикуривши й не рушаючи з місця і зовсім байдужим, заспаним голосом промовив: — Ага, і Вас дощ сюди загнав! Мабуть до ранку й не перестане.

У відповідь на це, секретар непривітно муркнув, що й їх намочило дощем. — А хто ж Вам винен, що блукаєте в таку пору по полі. Видно на диверсантів полювали з рушницями. Вимовляючи це, я припалив цигарку, пахнув нею два рази і засвітивши другого сірника, ніби щоб не спіткнутися об лавку, ступив до дверей. — Куди це Ви? грубо озвався секретар. — Та куди ж, — десь до щілини, нема дурних під дощ! У відповідь на це, він, тримаючи одною рукою рушницю, другою взявся за ручку від дверей і трохи відхилив їх, але ручки не відпускав. Другий сидів на лавці проти дверей, тримаючи обома руками рушницю. Всі ці подробиці відбилися в клітинах мого мозку, як на фотографічній плівці...

Не чекаючи далі й пів секунди, я пригнувся і зі всієї сили, всим тілом ударив у двері. Цього удару секретар мабуть не сподівався, бо я чув як він і рушниця гупнули на долівку. А коли б і сподівався, то не вдержав би, бо я з такою силою вдарив у двері, що виніс би їх з тоненькою дощаною обшивкою. Усе моє нервово напруження розрядилося в цьому ударі. Зі всіх чотирьох я полетів у калюжу під дверима, але блискавично зірвався на ноги і скочивши вбік від дверей, кинувся в пшеницю.

За спиною крикнуло: "стой, стой!" і пролунало кілька пострілів. Одна куля продиззчала десь близько, але я мчав, як переляканий заєць, та ніби без страху, скільки було духу, вперед. За спиною кілька хвилин не чув нічого, певне відв'язували коні, а я, під зливою, біг наосліп у ніч вистрибом, щоб не заплутатися в пшениці. В тій хвилині, я напевне встановив якийсь рекорд на біг з перешкодами.

Після хвилевої тиші, що порушувалася тільки че-

лестом дощу в пшениці, знову пролунало кілька пострілів і почувся кінський тупіт. Я мчав далі і коли вже тупіт чути було виразніше, я добігав до козацької могили, що була за яких пів кілометра від буди.

Від швидкого бігу й нервового перенапруження, мені вже забивало дух, у горлі пекло і язик став шорстким, як щітка, дарма, що я вже наскрізь промок під зливою.

Далі бігти я вже не міг, треба було хоч хвилинку передихнути. Я припав до землі в пшениці, і перехрестившись завмер...

Тупіт уже близько... Знову два постріли й чути як хропуть коні... Ось уже тут, зовсім недалеко, біля мене...

Я притулився до землі, ніби хотів втиснутися вглиб і знову подумав про мамину молитву... У цей мент, один з вершників проскочив за яких 15—20 кроків від мене. Мені здавалося, що кінь летить прямо на мою голову, але я не ворухнувся і пальцем. Другий вершник проскочив трохи осторонь і вони погнали, час від часу стріляючи, далі в степ.

Мені ніби посунувся величезний тягар з плечей, що придушував до землі і серце почало знову битися... Я захопив рукою пучку збіжжя і висмоктував із стебел дощову воду, щоб хоч трохи промочити в роті. Зачекавши ще 1—2 хвилини, доки трохи віддалився тупіт, я підвівся, і не випростуючися зовсім, підтюпцем побіг набік, до яру. Вершники могли ще повернутися і відпочивати довше було небезпечно.

Я чув ще кілька пострілів, а коли вже спускався до яру, все стихло, тільки дощ усе шумів у степу, одноманітно, не притихаючи... Я зупинився й прислухався... Тільки дощ і десь далеко, кріз його шум, голос Жучка. Мабуть заскочили подивитися, чи не сховався в повітці. З глибокою вірою в материнську молитву, що врятувала мене, я перехрестився і сам до себе промовив: "рідна мамусю!"

Вже звикнувши до темряви, я незабаром угледів стежку і тяжко віддихаючи, повільно йшов нею до моєї схованки. Я пригинався, щоб понад травною вгледіти обриси того кущика, що був там і за кілька хвилин знайшов. Переступаючи як журавель, щоб не дуже столочити траву, я підійшов до ямки, обережно розхилив галузки куща і ковзнув униз, сховавшись під плечі.

Я присів навшпиньки. На дні дзюркотіла вода, обмиваючи мої черевики, а за шию й на очі стікала, ніби із стріхи, вода з голови. Я обтирався долонею, але це не допомагало, бо дощ додавав знову. Я спробував прикрити голову галузками куща, але це також не допомогло.

На мені не було сухого рубчика і починало вже трясти від холоду. Я щільно притулився спиною до землі і тормошив себе руками за груди, але не міг зігрітися. Цілі патьоки води, змішаної з землею, затікали мені за комір і холодили спину, а я сидів і цокотів зубами. До солом'яної скирти я не хотів іти, щоб не наробити зайвого сліду, а лишатися там небезпечно, бо певне шукатимуть. Іти до діда не наважувався тим більше. Замість того, я підвівся і тупцював у воді, щоб здавалося тепліше.

На світанку дощ почав утихати і незабаром зовсім стих. На сході трохи прояснювалося і степ, ніби пробудившись зі сну, озвався пташиними голосами.

Не вилазячи з ямки, я швиденько повикручував одержу, вдягнувся, повиливав воду з черевиків і мені стало трохи тепліше. На моє щастя, я заснув цієї ночі, не знявши вовняної сорочки, вона врятувала мене від великої застуди, а може навіть і більше.

Коли вже зійшло сонце і степ почав парувати, я ніби обігрівся трохи, але зі схованки не вилазив, щоб хто не помітив мене і щоб не наробити слідів. Ті що були вночі, згладило дощем і ніхто не міг прийти до мене по сліду, навіть пес. А я сподівався і на таку можливість. І хоч як неприємно й незручно було в цій схованці, та я вирішив терпіти, доки перейдуть розшуки, а принаймні—до наступної ночі. Обережно відхиливши галузки, я трохи підніс голову і почав розглядатися навкруги.

Людей на степу ще не було, нікого не видно було й біля буди, що виднілася трохи за яром, у далині. Збіжжя було дуже вологе, тому й не приходили люди до праці, доки трохи протряхне.

Десь так о 8—9-ій годині, я помітив біля буди чотири постаті, їх мені видно було тільки від плечей, бо решта ховалася за гребінем яру. Я обережно стежив за ними, але впізнати їх на такий віддалі, звичайно, не міг.

За кілька хвилин, двоє відділилися і попрямували дорогою, в напрямі до яру. Спочатку я бачив їх, а потім вони зникли на закруті дороги і згодом показалися на дорозі в тому місці, де вона спускалася до яру.

З дороги вони звернули на стежку, що йшла вздовж яру, повз мою схованку. Я ще більше пригнув голову, але крізь вузький просвіт поміж галузками, не втрачав їх з поля зору. Вони підходили все ближче. Тепер я вже впізнав нашого бригадира, а на другому вгледів червоно—синій кашкет: очевидно це був той, що вночі полював за мною. Бригадир мав на плечі карабін, почеплений цівкою донизу, а в того другого, при боці був пістоль.

Зауваживши це, я зовсім присів у ямці, не поворухнувши галузкою і затаїв дихання. Хоч і близько проходила стежка повз мене, але схованки звідти помітити не мож-

на було, видно було тільки, серед трави, невеликий кущик ожини, в якому людина сховатися не могла. А навколо тільки невисока конюшина. Я й сам натрапив на цю схованку зовсім випадково.

Тепер, коли можлива смерть була ось тут, лише за кільканадцять кроків від мене, так близько, що я вже виразно чув її голоси, я знову думав про мамину молитву і не поворухнувши пальцем, прислухався чи не повертають вони із стежки. Коли б це трапилося, я б вискочив і тікав, тільки певне не втік би тепер.

Але голоси віддалялися і я незабаром знову підвів голову, щоб виглянути вслід. Вони віддалялися в напрямі до скирти й переліска і скоро зникли на повороті. Я знову обережно розглядався навколо, не висуваючи голови з під куща. Біля буди вже вешталось більше людей, але я не міг їх упізнати.

Тепер всю увагу я зосередив на повороті стежки, за яким сховалися "мисливці," але одночасно поглядав і на другу сторону. Мабуть аж годин через дві, на повороті з'явилися ті двоє... І знову, затаївши подих, я вслухався в їхню ходу й голоси... А що як звернуть до мого кущика? Я остерігався, щоб не чхнути, бо перед тим трапилося мені таке кілька разів. На всякий випадок я затулив рот і ніс полою сорочки й нахилив голову аж до колін. Але знову проминуло. Мабуть судилося мені ще трохи пожити на білому світі. Тепер мені аж весело стало, що я так щасливо вибрав собі схованку і нестримно захотілося закурити, але пуделко з тютюном залишилося в буді, я мав лише сірники. Трохи згодом мені захотілося й їсти. Але я відганяв від себе ці нескромні бажання. До ночі нічого було й думати. Вилізти погрітися на сонці я також не міг:

За день кілька людей проходило повз мене стежкою і я, так само обережно, стежив за ними, але вже не мав страху, бо це були звичайні, беззбройні селяни. Один, над вечір, проходив навіть із псом, але пес і не поглянув у бік моєї схованки.

Діждавшись темряви, я з великим задоволенням виставився на весь зріст, бо вже задубіло все тіло, особливо ноги.

Тепер я вагався, чи йти мені до діда цієї ночі. Я боявся засідки і найбільше можна було сподіватися її саме сьогодні, біля діда. Дуже спокушала мене перспектива щось закурити і з'їсти, хоч шматок черствого хліба, але я зрештою вирішив ще добу перетерпіти, щоб знову не наразитися на смертельну небезпеку. Хай подумают, що я десь забіг із цієї околиці.

Мені прийшла думка, що можу закурити якогось листка. Дряпаючи руки, нашупав два сухі листки на ожинковому куші і відшукав у кишені кусничок напівсухої газети. Обережно розрівнявши, щоб не порвати, я притулив його до грудей, під сорочкою, щоб підсушити. Так само, я підсушив і сірники. За пів години, сховавшись в ямку, я з задоволенням попахував моєю ожиновою цигаркою.

Надворі була тепла, серпнева ніч. Після вчорашньої зливи, ще голосніше виспівували перепелки і цвіркотіли цвіркуни; вони ніби хотіли надолужити прогаяну ніч.

Десь уже по 10-й чути було, виразніше ніж учора, далекий гул гармат, а високо в небі, час від часу, пролітали ескадрілії бомбардувальників. Я пробував задрімати, притулившись до землі, але вона була вогка й холодна. Мені прийшла думка принести до схованки соломи. Скирта була недалеко звідси. Прислухавшись навколо, я виліз із своєї ямки на протилежний бік від стежки і обережно, щоб не столочити траву, відійшов далі. Час від часу, я зупинявся прислухатися і розглядався в темряві. Все було спокійно, поблизу не було нікого. Перш ніж підійти до соломи, я присів у конюшині і кілька хвилин прислухався чи не шелестить хто соломою, бо міг сподіватися на засідку. Біля скирти нікого не було. Щоб не розтрусити соломі по дорозі, я зняв сорочку і, добре напакувавши її, пішов назад, обійшовши до схованки трохи стороною. Тепер, у солом'яному кублі було мені тепліше і я почав дримати, бо відчував перевтому.

В дрімоті мені здалося, що хтось кашлянув. Я відразу насторожився. Кашлянуло знову... Я не підводився, щоб не зашелестіти соломою. Хтось тихо покликав мене на ім'я й по батькові, один раз, другий... Мені здалося, що це голос Анатолія. Я обережно підвівся і виглянув. Проти неба видно було силует людини, недалеко від мене, на стежці. Я мовчав, аж доки той чоловік знову гукнув мене. Тепер я не мав сумніву,—це був Анатолій.

Обізвавшись до нього, я сказав йому залишитися на стежці, бо я сам вийду до нього. Обійшовши дугою, щоб не робити прямого сліду, я вийшов на стежку і обнявся з ним, як з рідним братом. В торбинці він приніс мені хлібину, четвертину сала, часнику, пляшку молока, курева й пів чвертки горілки. Ще ніколи в житті я не діставав такого цінного подарунка, як тепер.

Ми відійшли далеченько, до протилежного схилу яру і посідали. Я відразу накинувся на їжу, а він розповідав.

—Ваша господиня говорила, що прийшли за Вами пізно увечері. Не заставши, допитувалися де Ви є. Вона сказала, що десь пішли на досвітки, а де саме,— не знає. Шукали за вами на горіщі і в повітках. У хаті залишився бригадир з одним комсомольцем і чекали аж до світанку. А НКВД'ист із секретарем комсомолу пішли і потім поїхали на поле, на конях. Мені дід розповідав... Його також питали, але він сказав, що про мене нічого не знає. Сьогодні на світанку, як тільки перестав дощ, приходили й до мене — питали, чи я не знаю де Ви, заглядали під піл, на горище і в клуні шукали на сіні. Мені сказали, щоб негайно повідомив бригадира, коли дізнаюся щось про Вас. Так я їм і сказав би!

Сьогодні шукали Вас скрізь по степу й розпитували людей. А я відразу догадався, що Ви тут. Я б запросив Вас до себе, але краще почекати, бо можуть навідатися. Я Вам завтра ще принесу їсти. Я попросив його, щоб завтра приніс якусь одежину, бо вночі холодно. Але він, ще тієї ж ночі приніс ватянку й кашкета. Тепер я почував себе, як король. Умостившись в своєму кублі, зігрітий горілкою і ватянкою, я міцно заснув і прокинувся аж у передобідню пору...

Другий день проминув спокійно. Проходило повз ме-

не лише кілька людей, що йшли десь на поле. Вони мені не загрожували.

Другої ночі, Анатолій приніс мені знову харчів і я не мав потреби йти до діда, просив лише передати йому потихеньку привітання, бо певне старий турбувався моєю долею. Анатолій розповідав про наближення фронту і про те, що комуністи ніби збираються тікати. МТС дістало вже тепер розпорядження переорювати лани з цукровими буряками. Петро заїхав сьогодні з п'ятикорпусним плугом, але незабаром виплавив вальниці (мало було оливи) і буряки, поки що, ростуть. Директор МТС кричав прилюдно на нього, що це "шкідництво", але ніякої прикрости не зробив,—сказав пізніше занести до ремонту і на тому скінчилося. Завтра Ви вже перейдете до мене — сказав Анатолій,— я зробив Вам на горищі добру схованку, там хоч лягти зможете. Я думаю, що їм уже ніколи шукати за Вами.

Наступної ночі, Анатолій провів мене городами до хати і сховав у кутку на горищі, за старими віконними рамами і солом'яними кулями. Випроставшись на соломі, під кожухом, я заснув непробудним сном і прокинувся аж над вечір. Дружина Анатолія приносила мені обід, але не хотіла будити.

Побув я в цій схованці ще п'ять діб. Все ближче гули гармати і Анатолій розповідав, що комуністи навантажують вози різним добром із колгоспної комори, ріжуть свині і від'їжджають. — А директор МТС, я думаю, тільки удає, що збирається їхати, по моєму, він залишиться тут. Є поголоска, що йому доручили понищити, в останню хвилину, всі машини і підпалити скирти з хлібом. Навряд, чи він зробить це. На полі вже нічого не роблять, машини стоять. А вчора приїхали якісь машиною й затруїли все зерно на зерносховищі, а на станції позатруювали його цілі гори...

На 6-ий день мого перебування на горищі, Анатолій швидко вискочив по драбині й крикнув до мене: — Скоріше злазьте! Німецькі танки!

Ми вибігли з ним на подвір'я... Віддалік по полю, обминаючи дорогу стернею, довгими рядами, йшли танкетки з чорно—білими хрестами. Перед них мчало кільканадцять мотоциклетистів, з кулеметами біля стерна. Без бою вони зайняли й містечко Н...ське...

В підвалі Н...ського НКВД було 148 застрілених у потилицю.

149-го врятувала гаряча Материнська Молитва.